

ई-प्रशासन, डिजिटल इंडिया आणि प्रशासकीय सुधारणा

सोमनाथ विजया ज्ञानदेव रसाळ संशोधक विद्यार्थी शिवाजी विद्यापीठ, राज्यशास्त्र विभाग संपर्क क्रमांक:-9175044909

ई-मेल:- somras24@gmail.com

सारांश :-

लोकशाही देशात लोककल्याणकारी योजना प्रत्यक्षात लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण काम प्रशासन करीत असते. हे काम प्रभावीपणे करण्यासाठी प्रशासन व्यवस्थेत कालानुरूप बदल, सुधारणा होणे अत्यंत आवश्यक असते. भारता सारख्या देशात भाषा, जात, धर्म, संस्कृती, परंपरा याबाबत विविधता मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे विकास कामे, योजना यांचा लाभ लोकांपर्यंत प्रत्यक्ष पोहोचविणे व लोकांचा देश विकासात सहभाग वाढविण्याकरिता प्रशासकीय यंत्रणा सुसज्ज, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी सक्षम, गतिमान, पारदर्शक, कार्यक्षम राहण्यासाठी भारतात अनेक प्रयत्न व सुधारणा झालेल्या आहेत. त्यातील सर्वात प्रभावी सुधारणा म्हणून ई-प्रशासन व डिजिटल इंडिया यांसारख्या सुधारणांकडे पहावे लागते. या उपक्रमांमुळे भारतातील प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, गतिमान व पारदर्शक झाल्याचे पाहायला मिळते. त्याचबरोबर या सुधारणा भारताच्या दुर्गम भागात जिथे इंटरनेट सेवा विस्कळीत आहे, तिथपर्यंत पोहोचविण्याचे आव्हान देखील प्रशासना समारे उभे असल्याचे दिसते.

प्रस्तावना :-

एकविसाव्या शतकात, तंत्रज्ञान आणि प्रशासनाच्या छेदनबिंदूमुळे सरकारने नागरिकांशी संवाद साधण्याच्या, सेवा देण्याच्या आणि सार्वजनिक प्रशासनाचे व्यवस्थापन करण्याच्या पद्धती पुन्हा परिभाषित झाल्या आहेत. डिजिटल प्रशासन किंवा ई-प्रशासन म्हणजे सरकारी सेवांमध्ये प्रवेश आणि वितरण वाढविण्यासाठी, पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी, कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि जबाबदारी मजबूत करण्यासाठी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICTs) वापर होय. भारतात ई-प्रशासनाचा प्रवास १९८० च्या दशकातील प्राथमिक संगणकीकरणपासून २०२० च्या दशकात व्यापक डिजिटल परिवर्तन धोरणापर्यंत विकसित झाला आहे. ज्यामध्ये डिजिटल इंडिया, आधार आणि युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) सारख्या प्रमुख उपक्रमांचा समावेश आहे.

हा शोधनिबंध भारताच्या ई-प्रशासन प्रवासाचे बारकाईने परीक्षण करतो. ई-प्रशासन, डिजिटल इंडिया यांसारख्या उपक्रमांमुळे भारतातील प्रशासकीय सुधारणा कशी गतिमान झाली? याचा अभ्यास करणेकरिता सदर शोधनिबंध आवश्यक आहे. ई-प्रशासन उपक्रमांमुळे भारतीय लोकांकरिता राबविण्यात येणाऱ्या योजना लोकांपर्यंत सहज पोहोचविणे कसे शक्य झाले आहे? तसेच भारताच्या प्रशासनात लोकांचा सहभाग कसा वाढला आहे? याचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे. तसेच ई-प्रशासन, डिजिटल इंडिया उपक्रमांची अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या अडचणी, आव्हाने व त्यावर कशी मात करता येईल यावर प्रस्तुत शोधनिबंधात चर्चा केली आहे.

पारिभाषिक शब्द :-

- १) ARC - प्रशासकीय सुधारणा आयोग [Administrative Reforms Commission]
- २) ICT - माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान [Information and Communication Technology]
- ३) NIC - राष्ट्रीय माहिती विज्ञान केंद्र [National Informatics Centre]
- ४) DII - डिजिटल इंडिया उपक्रम [Digital India Initiative]
- ५) NISG - नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर स्मार्ट गव्हर्नमेंट [National Institute for Smart Government]
- ६) GeM - सरकारी ई- मार्केटप्लेस [Government-e-Market]
- ७) CSC's - सामान्य सेवा केंद्रे [Common Service Centres]
- ८) DBT – थेट लाभ हस्तांतरण [Direct Benefit Transfer]

उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय "ई-प्रशासन, डिजिटल इंडिया आणि प्रशासकिय सुधारणा" हा आहे. या शोधनिबंधाची पुढील उद्दिष्टे आहेत.

- 1) भारतातील प्रशासकिय सुधारणांचा थोडक्यात अभ्यास करणे.
- 2) 'ई-प्रशासन' संकल्पनेत समाविष्ट उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
- 3) डिजिटल इंडिया उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
- 4) ई-प्रशासन व डिजिटल इंडिया उपक्रमांचा प्रशासनावरील परिणाम अभ्यासणे.
- 5) डिजिटल इंडिया व ई-प्रशासनाचे विविध उपक्रम राबविताना येणाऱ्या अडचणी तथा आव्हानांचा अभ्यास करणे

गृहितके :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या प्रारंभिक अवस्थेमध्ये प्राथमिक निरीक्षण आणि पूर्वानुभव यांच्या आधारे मांडलेल्या पुढील गृहितकांचे परीक्षण प्राप्त माहितीच्या आधारे करण्यात येणार आहे :-

- १) भारतात प्रशासनात पारदर्शकता, गतिमानता आणण्याकरिता डिजिटल इंडिया व ई-प्रशासन या उपक्रमांचा प्रभावी उपयोग झाला आहे.
- २) ई-प्रशासन सुविधांमुळे सरकारी सेवांचे लोकांपर्यंत थेट व जलद वितरण होत आहे.
- ३) ई-प्रशासन व डिजिटल इंडिया उपक्रमांमुळे सामान्य नागरिक अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आले आहेत.
- ४) ई-प्रशासन व डिजिटल इंडिया उपक्रमांमुळे डिजिटल अर्थव्यवस्था वाढली आहे.

विषय विवेचन

१) भारतातील प्रशासकिय सुधारणा

भारतातील प्रशासनामध्ये झालेल्या सुधारणांचा थोडक्यात आढावा घेतला असता, त्यात प्रामुख्याने दोन कालखंडांचा अभ्यास करावा लागतो.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील सुधारणा :-

भारतात प्रशासकीय सुधारणांना खूप काळ झाला आहे. भारतात अनेक शतकांपासून राज्ये अस्तित्वात होती आणि सुधारणा पद्धतीही अस्तित्वात होत्या. पूर्वीच्या काळात नागरी सेवक राजाच्या सेवकांची भूमिका बजावत असत. (कौटिल्याचे अर्थशास्त्र त्या काळातील नागरी सेवेचे वर्णन करते आणि ३०० ईसापूर्व ते १००० ईसापूर्व पर्यंत विविध निकष मांडते) मध्ययुगीन काळात ते राज्याचे सेवक बनले. मोगल काळात जमीन महसूल व्यवस्था स्थापन झाली.

ईस्ट इंडियन कंपनीकडे त्यांचे व्यावसायिक कार्य करण्यासाठी एक नागरी सेवा होती. ब्रिटीश राजवटीत, ही व्यवस्था राजाच्या सेवकांच्या रूपात सुरू झाली, परंतु हळूहळू हे सेवक 'सार्वजनिक सेवक' बनले. ब्रिटीश सरकारने प्रामुख्याने ब्रिटीश प्रशासनाला बळकटी देण्याच्या उद्देशाने भारतीय नागरी सेवा स्थापन केली.

या काळात नागरी सेवांची भूमिका ब्रिटिश हितसंबंधांना पुढे नेण्याची होती आणि ही भूमिका खूप नियामक होती. नंतर त्यांनी विकासात्मक भूमिका देखील स्वीकारल्या. संविधान लागू झाल्यानंतर, आज आपण पाहत असलेल्या सार्वजनिक सेवा अस्तित्वात आल्या.

यातील काही सुधारणांचे प्रयोग असे होते:-

- (१) १८५४ – भारतीय नागरी सेवा समिती
- (२) १८६० – नागरी सेवा वेतन समिती
- (३) १८७६ – आयसीएससाठी उमेदवारांची निवड आणि प्रशिक्षण समिती
- (४) १८८७ – लोकसेवा आयोगांसाठी अभ्यास गट
- (५) १९०९ – विकेंद्रीकरण आयोग
- (६) १९११ – जिल्हा स्तरावर कामाच्या सुलभीकरणासाठी पाईक समिती
- (७) १९१९ – सचिवालयावरील स्मिथ समिती
- (८) १९३० – सचिवालय पुनर्रचना वरील व्हीलर समिती
- (९) १९३६ - मॅक्सवेल समिती ऑन ऑर्गनायझेशन अँड प्रोसिजर्स ऑफ गव्हर्नमेंट
- (१०) १९४५ – ४६-सचिवालय विभागाच्या पुनर्रचना आणि कार्यकाळ प्रणालीच्या

कामकाजावरील टोटहनॅम समिती

ब) स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सुधारणा :-

स्वातंत्र्यानंतर भारतात प्रशासकीय सुधारणा विविध उपाययोजना सुचविणाऱ्या आयोग आणि समित्यांद्वारे छाननीनंतर करण्यात आल्या आहेत. त्यांच्या शिफारशींच्या आधारे मोठ्या सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. काही महत्वाचे अभ्यास अहवाल खालीलप्रमाणे आहेत:

१. श्री. गोपालस्वामी अयंगर यांचा सरकारी यंत्रणेच्या पुनर्रचनेवरील अहवाल (१९४९)
२. नियोजन आयोगाने नियुक्त केलेली गोरवाला समिती: तिने सार्वजनिक प्रशासनावर एक सामान्य अहवाल दिला.
३. पॉल एच. ऑपलबी यांनी भारतीय प्रशासनावर दोन अहवाल सादर केले. ओ अँड एम संघटना आणि इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक अँडमिनिस्ट्रेशनची स्थापना या शिफारशींमुळे झाली.

४. श्री. के. संथानम यांच्या अध्यक्षतेखाली भ्रष्टाचार प्रतिबंधक समितीची स्थापना करण्यात आली. परिणामी केंद्रीय दक्षता आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

५. पहिला प्रशासकीय सुधारणा आयोग (ARC) सन १९६६ मध्ये स्थापन करण्यात आला. ARC ने २० अभ्यास पथके, १३ कार्यगट आणि १ कार्यदल स्थापन केले. सन १९६६-७० या कालावधीत त्यांनी एकूण ५८१ शिफारशी करणारे २० अहवाल दिले. त्यात भारत सरकारची यंत्रणा आणि त्याच्या कार्यपद्धती, कर्मचारी प्रशासन, नागरिकांच्या तक्रारींचे निवारण, केंद्र-राज्य संबंध, राज्य प्रशासन, केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रशासन, नियोजन यंत्रणा, आर्थिक प्रशासन, वित्त, लेखा आणि लेखापरीक्षण, आर्थिक आणि प्रशासकीय अधिकारांचे प्रतिनिधीत्व, रेल्वे, पोस्ट आणि तार इत्यादी विषयांवर अहवाल दिले.

६. भरती धोरण आणि निवड पद्धती समिती (डी.एस.कोठारी)- सन १९७६

७. नागरी सेवा परीक्षेच्या योजनेचा आढावा घेणारी समिती (सतीश चंद्र, १९८९)

८. दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग :- सार्वजनिक प्रशासन व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी सविस्तर आराखडा तयार करण्यासाठी ३१ ऑगस्ट २००५ रोजी वीरप्पा मोईले यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग स्थापन करण्यात आला. सरकारच्या सर्व स्तरांवर देशासाठी सक्रिय, प्रतिसादात्मक, जबाबदार, शाश्वत आणि कार्यक्षम प्रशासन साध्य करण्यासाठी या आयोगाने उपाययोजना सुचविल्या.

९. भारतात ई-प्रशासनाचा उगम :- भारतातील ई-प्रशासनाची मुळे सन १९७० च्या दशकात सुरू झाली. प्रामुख्याने संरक्षण, आर्थिक देखरेख आणि निवडणुका, जनगणना आणि कर प्रशासन यासारख्या डेटा-केंद्रित कार्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आयसीटीचा वापर यासारख्या अंतर्गत सरकारी अनुप्रयोगांवर लक्ष केंद्रित केले गेले. सन १९७० मध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाची स्थापना ही भारताच्या ई- प्रशासन प्रवासात एक महत्वाचा टप्पा होता. ज्याने माहिती आणि त्याच्या संवादाचे महत्त्व अधोरेखित केले. सन १९७७ मध्ये, राष्ट्रीय माहिती विज्ञान केंद्र (एनआयसी) ची स्थापना झाल्याने देशभरातील जिल्हा कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्याच्या उद्देशाने जिल्हा माहिती प्रणाली कार्यक्रम सुरू करून ई-प्रशासन प्रयत्नांना आणखी चालना मिळाली. सन १९८७ मध्ये, राष्ट्रीय उपग्रह-आधारित संगणक नेटवर्क, NICNET च्या लॉन्चिंगसह एक महत्वाचा क्षण आला, ज्याने देशभरात ई-प्रशासन उपक्रमांना पुढे नेण्यासाठी एक आधारस्तंभ म्हणून काम केले.

१०. डिजिटल इंडिया उपक्रम :- सन २०१५ मध्ये सुरू झालेला डिजिटल इंडिया इनिशिएटिव्ह (DII) हा भारत सरकारचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे; ज्याचा उद्देश नागरिक आणि व्यवसायांच्या सक्रिय सहभागाने भारताला डिजिटल अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करणे आहे. हा उपक्रम डिजिटली सक्षम समाज आणि उच्च बौद्धिक भांडवलाने समृद्ध ज्ञान अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा आहे.

२) 'ई-प्रशासन " संकल्पनेत समाविष्ट उपक्रमांचा अभ्यास

ई- प्रशासन म्हणजे सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सरकारची क्षमता वाढविण्यासाठी माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. यामध्ये नागरिकांच्या सहभागासाठी धोरण आणि कार्यक्रमांशी संबंधित माहिती प्रकाशित करणे, माहिती व तंत्रज्ञान वापरून धोरणात्मक नियोजन करणे आणि सरकारी विकास उद्दिष्टांचा पाठलाग करणे समाविष्ट आहे.

भारतात ई-प्रशासन अंतर्गत उपक्रम

भारतात ई-प्रशासन अंतर्गत अनेक उपक्रम आहेत.

अ) राष्ट्रीय उपक्रम :-

१) टास्क फोर्स आणि मंत्रालयाची स्थापना : सन १९९८ मध्ये माहिती तंत्रज्ञान आणि सॉफ्टवेअर डेव्हलपमेंटवर राष्ट्रीय टास्क फोर्सची स्थापना करून भारताने ई- प्रशासनाचा पाया घातला. या उपक्रमानंतर सन १९९९ मध्ये माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली.

२) अजेंडा तयार करणे आणि आयटी कायद्याची अंमलबजावणी : सन २००० मध्ये, केंद्रीय मंत्रालये आणि विभागांमध्ये ई- प्रशासनाच्या अंमलबजावणीसाठी १२ कलमी अजेंडा तयार करण्यात आला. त्याच वर्षी माहिती तंत्रज्ञान कायदा लागू करण्यात आला. ज्यामुळे ई- प्रशासन प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यासाठी कायदेशीर चौकट उपलब्ध झाली आणि सन २००८ मध्ये त्यानंतरच्या सुधारणा करण्यात आल्या.

३) राष्ट्रीय परिषद आणि NISG स्थापना : देशभरात माहिती व तंत्रज्ञान स्वीकारण्यास चालना देण्यासाठी एक सामान्य कृती आराखडा तयार करण्याच्या उद्देशाने सन २००० मध्ये राज्यांच्या माहिती व तंत्रज्ञान मंत्र्यांची पहिली राष्ट्रीय परिषद आयोजित करण्यात आली होती. याव्यतिरिक्त नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर स्मार्ट गव्हर्नमेंट (NISG) ची स्थापना केल्याने ई- प्रशासन क्षमता आणखी वाढल्या.

आ) राज्यस्तरीय उपक्रम:-

१. केरळ - अक्षय प्रकल्प : पहिल्या मोठ्या प्रमाणात डिजिटल साक्षरता उपक्रमांपैकी एक. यामध्ये १,००० हून अधिक अक्षय केंद्रे ई-सेवा आणि प्रशिक्षण प्रदान करतात. या प्रकल्पाने उच्च डिजिटल साक्षरता आणि सेवा स्वीकारण्यात योगदान दिले.

२. आंध्र प्रदेश - ई-प्रगती : या उपक्रमाने ३८ विभागांमध्ये १,७०० सेवा एकत्रित केल्या. नागरिक आणि व्यवसायांसाठी एकल-खिडकी मंजूरी सक्षम केली. प्रक्रियेचा वेळ आठवड्यांवरून तासांपर्यंत कमी केला.

३. गुजरात - ई-जिल्हा आणि ई-ट्रेझरी : डिजिटल प्रशासनाचा प्रारंभिक स्वीकारकर्ता. ट्रेझरी कामकाज सुव्यवस्थित केले आणि पगार देयकांमध्ये होणारा विलंब कमी केला.

४. तामिळनाडू - ई-सेवा केंद्रे : ३,००० हून अधिक केंद्रे ३०० पेक्षा जास्त सेवा प्रदान करतात.

इ) राष्ट्रीय कार्यक्रम आणि योजना -

१. राष्ट्रीय ई-प्रशासन प्लॅन (NeGP):- सन २००६ मध्ये सुरू झालेल्या, NeGP मध्ये ३१ मिशन मोड प्रोजेक्ट्स (MMPs) आणि ८ सपोर्ट घटकांचा समावेश होता. यामुळे देशभरात ई-प्रशासन उपक्रमांना चालना मिळाली आणि कार्यक्षम आणि पारदर्शक प्रशासनाला प्रोत्साहन मिळाले.

२. माहिती तंत्रज्ञानावरील राष्ट्रीय धोरण (NPIT): सन २०१२ मध्ये NPIT स्वीकारल्याने भारताच्या ई-प्रशासन प्रयत्नांना मार्गदर्शन करण्यासाठी एक धोरणात्मक चौकट उपलब्ध झाली. ज्यामुळे सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याच्या देशाच्या वचनबद्धतेची पुष्टी झाली.

ई-प्रशासना अंतर्गत भारतात सर्वसामान्य नागरिक, व्यापारी, ग्राहक, लाभार्थी यांना पारदर्शक गतिमान सेवा पुरविण्यासाठी प्रामुख्याने पुढील सेवा पुरविण्यात येतात:-

१) ई-बँकिंग :-

रोख रक्कम काढण्यासाठी ऑटोमेटेड टेलर मशीन (एटीएम) तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात लोकप्रिय झाले आहे. अनेक बँका विविध शहरांमध्ये आणि ठिकाणी एटीएम चालवतात. ज्यामुळे बँकिंग सेवा अधिक सुलभ होतात.

२) ई-तिकीट :-

भारतीय रेल्वेने ई-तिकीटिंग सुरू केले आहे, ज्यामुळे प्रवाशांना सर्व वर्गासाठी नाममात्र शुल्कात ऑनलाइन आरक्षण तिकिटे बुक करता येतात. इंडियन रेल्वे कॅटरिंग अँड टुरिझम कॉर्पोरेशन (IRCTC) ॲप्लिकेशन हे या सेवेसाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाणारे प्लॅटफॉर्म आहे, जे प्रवाशांना सुविधा आणि कार्यक्षमता प्रदान करते.

३) ई-पोस्ट :-

टपाल कार्यालये आता ई-पोस्ट सेवा देतात. ग्राहकांच्या विनंतीनुसार ईमेलद्वारे मेल आणि संदेश पाठवतात. ही सेवा वेळ आणि पैशाची बचत करते आणि पत्रांचे सुरक्षित वितरण सुनिश्चित करते.

४) ई-अर्जे :-

महाराष्ट्र तंत्रशिक्षण विभागाने खाजगी तांत्रिक संस्थांसह राज्य संस्थांद्वारे ऑफर केल्या जाणाऱ्या सर्व तांत्रिक पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रमांसाठी एकल-खिडकी इलेक्ट्रॉनिक अर्ज प्रणाली विकसित केली आहे. ही प्रणाली अर्ज प्रक्रियेदरम्यान हजारो विद्यार्थ्यांचा वेळ, पैसा आणि ऊर्जा वाचवते.

५) स्टॉक एक्सचेंजवर ई-ट्रेडिंग :-

पारंपारिक ट्रेडिंग फ्लोअरची जोरदार क्रियाकलाप आता इतिहासजमा झाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंगसह, व्यक्ती त्यांच्या घरातून स्टॉक एक्सचेंजवर व्यापार करू शकतात.

६) ई-लर्निंग :-

विविध ई-लर्निंग कार्यक्रम विद्यार्थी आणि शिक्षकांना त्यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये अद्ययावत करण्यास सक्षम करतात. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (IITs) द्वारे विकसित केलेले एकलव्य चॅनेल, देशातील कोठूनही उच्च प्राध्यापकांच्या वर्ग व्याख्यानांसाठी ऑनलाइन प्रवेश प्रदान करते.

७) सरकारी ई-मार्केटप्लेस (GeM) :-

सार्वजनिक खरेदीमध्ये पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि गती वाढविण्यासाठी सरकारने GeM लागू केले आहे. सरकारी वापरकर्त्यांना त्यांच्या पैशाचे सर्वोत्तम मूल्य मिळावे यासाठी ई-बिडिंग, रिव्हर्स ई-लिलाव आणि मागणी एकत्रीकरण यासारख्या तंत्रज्ञानाचा यात समावेश आहे.

८) ई-प्रमाण :-

ई-प्रमाण इंटरनेट किंवा मोबाईल उपकरणांद्वारे विविध ई-प्रशासन सेवांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी सुरक्षित प्रमाणीकरण प्रदान करते. हे वापरकर्त्यांच्या तपशिलांची पडताळणी वेगवेगळ्या पातळीच्या हमीसह करते, प्रमाणीकरण पद्धतींमध्ये एकरूपता वाढवते आणि अनेक ओळख पुराव्यांची आवश्यकता दूर करते. या ॲप्लिकेशनचा देशातील हजारो पेन्शनधारकांना लक्षणीय फायदा होतो.

३) डिजिटल इंडिया उपक्रमांचा अभ्यास

डिजिटल इंडिया उपक्रम :- सन २०१५ मध्ये सुरू झालेला, डिजिटल इंडिया इनिशिएटिव्ह (DII) हा भारत सरकारचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे. ज्याचा उद्देश नागरिक आणि व्यवसायांच्या सक्रिय सहभागाने भारताला डिजिटल अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करणे आहे. हा उपक्रम डिजिटली सक्षम समाज आणि उच्च बौद्धिक भांडवलाने समृद्ध ज्ञान अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा आहे.

डिजिटल इंडिया उपक्रमाचे उद्दिष्ट खालील प्रमुख बाबी साध्य करणे आहे:

- प्रत्येक नागरिकासाठी उपयुक्तता म्हणून डिजिटल पायाभूत सुविधा पुरविणे.
- मागणीनुसार प्रशासन आणि सेवा पुरविणे.
- नागरिकांचे डिजिटल सक्षमीकरण करणे

डिजिटल इंडिया कार्यक्रमातील प्रमुख उपक्रम

१. आधार: डिजिटल ओळखीचा पाया :- सन २००९ मध्ये भारतीय विशिष्ट ओळख प्राधिकरण (UIDAI) ने सुरू केलेली, आधार ही जगातील सर्वात मोठी बायोमेट्रिक आयडी प्रणाली आहे. ज्यामध्ये सुमारे १.३ अब्जाहून अधिक नोंदणी आहेत. ती बायोमेट्रिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय डेटावर आधारित एक अद्वितीय १२-अंकी ओळख क्रमांक प्रदान करते.

२. युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) :- नॅशनल पेमेंट्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) द्वारे विकसित केलेल्या UPI ने डिजिटल पेमेंटमध्ये क्रांती घडवून आणली. सन २०२३ पर्यंत, UPI दरमहा ९ अब्जाहून अधिक व्यवहारांवर प्रक्रिया करते. ज्यामुळे भारत डिजिटल पेमेंटमध्ये आघाडीवर आहे.

३. सामान्य सेवा केंद्रे (CSCs) :- ग्रामीण आणि दुर्गम भागात सरकारी आणि खाजगी सेवा देण्यासाठी सीएससी हे प्रवेश बिंदू आहेत. भारतभरात ४,००,००० हून अधिक सीएससी आहेत. ज्यांचे व्यवस्थापन ग्रामीण पातळीवरील उद्योजक (व्हीएलई) करतात.

४. डिजीलॉकर आणि ई-साईन :- डिजीलॉकर नागरिकांना सत्यापित डिजिटल कागदपत्रे (उदा. ड्रायव्हिंग लायसन्स, मार्कशीट, पॅन) ऑनलाइन संग्रहित आणि सामायिक करण्याची परवानगी देतो. हे आधारशी जोडलेले आहे आणि ई-साईनला समर्थन देते. ज्यामुळे पेपरलेस प्रमाणीकरण शक्य होते.

५. उमंग (नवीन काळातील प्रशासनासाठी युनिफाइड मोबाईल ॲप्लिकेशन) :-

उमंग २५० पेक्षा जास्त केंद्रीय आणि राज्य विभागांमधील १,६०० हून अधिक सेवा एकाच मोबाइल ॲपमध्ये एकत्रित करते. नागरिकांना एकाच प्लॅटफॉर्मवरून पासपोर्ट अर्ज, कर भरणे आणि पेन्शन दावे यासारख्या सेवांचा लाभ घेता येतो.

६. ई-कोर्ट्स आणि केस इन्फॉर्मेशन सिस्टम (CIS) :- ई-कोर्ट्स मिशन मोड प्रोजेक्टचा उद्देश भारतीय न्यायव्यवस्थेचे डिजिटलायझेशन करणे आहे. यामुळे ऑनलाइन केस दाखल करणे, केस स्टेटस ट्रॅकिंग, आभासी सुनावणी (साथीच्या काळात वेगवान) करणे शक्य झाले आहे.

७. प्रगती (सक्रिय प्रशासन आणि वेळेवर अंमलबजावणी) :- पंतप्रधान कार्यालयाने (पीएमओ) सुरू केलेले प्रगती हे पायाभूत सुविधा प्रकल्पांचे निरीक्षण करण्यासाठी आणि सार्वजनिक तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी एक बहु-पद्धतीचे व्यासपीठ आहे.

४) ई-प्रशासन व डिजिटल इंडिया उपक्रमांचा प्रशासनावरील परिणाम

ई प्रशासन व डिजिटल इंडिया उपक्रमांमुळे भारतातील प्रशासन अधिक तंत्रस्नेही, अधिक गतिमान, अधिक लोकाभिमुख, अधिक पारदर्शक बनण्यास मदत झाली आहे. भारतातील सेवा वितरणात सुधारणा होण्याबरोबरच नोकरशाहीमध्ये सखोल प्रशासकीय सुधारणांना गती मिळाली आहे. प्रामुख्याने या दोन्ही उपक्रमांमुळे भारतातील प्रशासनावर झालेला परिणामांचा पुढील प्रमाणे अभ्यास करता येतो.

१. कागदावर आधारित प्रशासनाकडून प्रक्रिया-आधारित प्रशासनाकडे वळणे :-

ई-गव्हर्नन्सने मॅन्युअल, कागदी प्रक्रियांची जागा स्वयंचलित प्रक्रियेने घेतली आहे. उदाहरणार्थ: ई-ऑफिसमुळे मंत्रालयांमध्ये फाइल ट्रॅकिंग आणि डिजिटल फाइल हालचाल शक्य होते. ई-प्रोक्योरमेंट प्लॅटफॉर्म (उदा., GeM - सरकारी ई-मार्केटप्लेस) सार्वजनिक खरेदीमध्ये पारदर्शकता सुनिश्चित करतात. तसेच भ्रष्टाचार आणि विलंब कमी करतात.

२. विकेंद्रीकरण आणि नागरिक-केंद्रित प्रशासन :-

डिजिटल उपक्रमांनी स्थानिक सरकारे आणि नागरिकांना सक्षम केले आहे. ई-जिल्हा प्रकल्प जिल्हास्तरीय सेवा (उदा., जात प्रमाणपत्रे, उत्पन्न प्रमाणपत्रे) प्रदान करण्यास सक्षम करतात.

३. पारदर्शकता आणि जबाबदारी :-

डिजिटल सिस्टीम ऑडिट ट्रेल्स तयार करतात आणि मानवी विवेकबुद्धी कमी करतात. ऑनलाइन आरटीआय पोर्टल नागरिकांना आरटीआय अर्ज दाखल करण्याची आणि ट्रॅक करण्याची परवानगी देतात. ओपन गव्हर्नमेंट डेटा (OGD) प्लॅटफॉर्म सरकारी डेटासेटमध्ये सार्वजनिक प्रवेश प्रदान करतो. मनरेगामधील सामाजिक लेखापरीक्षणांमध्ये रिअल-टाइम देखरेखीसाठी डिजिटल साधनांचा वापर केला जातो.

४. कार्यक्षमता आणि खर्च-प्रभावीपणा :-

ई-प्रशासनामुळे प्रक्रिया वेळ आणि प्रक्रिया खर्च कमी होतो. प्रासिकर ई-फायलिंगमुळे अनुपालन वाढले आहे आणि प्रक्रिया वेळ कमी झाला आहे. जीएसटीएन (वस्तू आणि सेवा कर नेटवर्क) ने राज्यांमध्ये कर प्रशासन सुलभ केले आहे.

५. क्षमता बांधणी आणि प्रशिक्षण :-

नागरी कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर केला जातो. iGOT कर्मयोगी (एकात्मिक सरकारी ऑनलाइन प्रशिक्षण) सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी कौशल्य विकास अभ्यासक्रम देते.

६. आधारमुळे कल्याणकारी योजनांचा लाभ थेट लाभार्थ्यांना हस्तांतरण (DBT) करता येतो. तसेच बनावट लाभार्थी निश्चित होऊन योजनेच्या खर्चात बचत होते. आधार टेलिकॉम बँकिंग आणि शिक्षणात ई-केवायसी साठी वापरले जाते. ज्यामुळे कागदपत्रे आणि फसवणूक कमी होते.

७. युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) :-

मनरेगा, पीएम-किसान आणि इतर योजनांतर्गत लाभार्थ्यांना निधीचे अखंड हस्तांतरण UPI ने सक्षम केले. रोख रकमेवरील अवलंबित्व कमी झाले, आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता वाढली. लघु उद्योग आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना सक्षम बनवले. कॅशलेस प्रशासन आणि रिअल-टाइम ऑडिटिंगला प्रोत्साहन दिले. निधीच्या शेवटच्या टप्प्यातील वितरणातील भ्रष्टाचार कमी झाला.

८. सामान्य सेवा केंद्रे (CSCs) :-

शहरी-ग्रामीण डिजिटल दरी कमी केली. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या. शेवटच्या मैलापर्यंत सेवा वितरण सुधारले.

१. डिजीलॉकर आणि ई-साइन :-

भौतिक कागदपत्रांवरील अवलंबित्व कमी झाले. जलद सेवा वितरण (उदा., नोकऱ्या किंवा कर्जासाठी त्वरित पडताळणी). डिजिटल दस्तऐवजीकरणाच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले.

१०. उमंग (नवीन काळातील प्रशासनासाठी युनिफाइड मोबाईल ॲप्लिकेशन) :- उमंगमुळे नागरिक-सरकार संवाद सुलभ झाला. रांगा कमी झाल्या प्रक्रीयेसाठीचा वेळ कमी झाला. मोबाईल वरून घरबसल्या प्रशासनाच्या सेवांची माहिती व लाभ सहज घेता आला.

११. ई-कोर्ट्स आणि केस इन्फॉर्मेशन सिस्टम (CIS) :-

केसेसचा प्रलंबित कालावधी आणि विलंब कमी झाला आहे. विशेषतः दुर्लक्षित गटांसाठी, दूरस्थ सहभाग सक्षम केला आहे.

१२. प्रगती (सक्रिय प्रशासन आणि वेळेवर अंमलबजावणी) :-

डेटा-चालित निर्णय प्रक्रीयेसह टॉप-डाऊन मॉनिटरिंग सुरू केले. आंतर-सरकारी समन्वय वाढवला आहे. नोकरशाहीतील विलंब कमी झाला आहे.

१३. आर्थिक बचत आणि पारदर्शकता (DBT):-

अ) बचत: सन २०१५ ते मार्च २०२३ दरम्यान बनावट लाभार्थींना काढून टाकून डीबीटीद्वारे ३.४८ लाख कोटींहून^(१) अधिक बचत झाली आहे असे सरकारचे अहवाल सांगतात.

आ) व्यवहार: मे २०२५ पर्यंत एकत्रित डीबीटी हस्तांतरण ४४ लाख कोटींपेक्षा^(१) जास्त झाले आहे.

१४. डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि प्रवेश:-

अ) आधार: एप्रिल २०२५ पर्यंत १४२ कोटी^(१) आयडी तयार झाले आहेत.

आ) संपर्क जाळे: २,७४,२४६ किमी पेक्षा जास्त ऑप्टिकल फायबर केबल (OFC) टाकण्यात आली, ज्यामुळे १.१५ लाखांहून^(१) अधिक ग्रामपंचायती जोडल्या गेल्या. त्यामुळे संपर्क जाळे दाट झाले आहे.

इ) ग्रामीण सुविधा: ५.८४ लाख^(१) पेक्षा जास्त सामान्य सेवा केंद्रे (CSCs) कार्यरत आहेत, त्यापैकी ४.६३ लाख^(१) ग्रामपंचायत स्तरावर आहेत.

१५. डिजिटल सरकारी सेवा:-

अ) उमंग ॲप: ७ कोटींहून^(१) अधिक वापरकर्ते असलेले २०७७ पेक्षा जास्त सेवा देते.

आ) ई-स्वाक्षरी: सुरक्षित कागदपत्र पडताळणीसाठी १९ कोटींहून^(१) अधिक ई-स्वाक्षरी जारी करण्यात आल्या.

इ) स्वामित्व योजना: २.४ कोटी^(१) पेक्षा जास्त मालमत्ता कार्ड जारी केले. ६.४७ लाख^(१) गावांचे मॅपिंग केले.

१६. डिजिटल अर्थव्यवस्थेची वाढ:-

अ) योगदान: सन २०२२-२३ मध्ये डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा जीडीपीमध्ये ११.७४% वाटा होता, जो सन २०२४-२५ पर्यंत १३.४२%^(१) पर्यंत पोहोचला आहे.

आ) व्यवहार: सन २०२४-२५ मध्ये १८१.२१ अब्ज^(१) डिजिटल व्यवहारांची नोंद झाली आहे.

५) डिजिटल इंडिया व ई प्रशासन राबविताना येणाऱ्या अडचणी तथा आव्हाने

उल्लेखनीय प्रगती असूनही भारताच्या ई-गव्हर्नन्स प्रवासाला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो जे त्याच्या पूर्ण क्षमतेला अडथळा आणतात.

भारत डिजिटायझेशनच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करत असला तरी, त्याच्यासमोर काही अडथळे आहेत.

१) पायाभूत सुविधा :- वीज आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीसारख्या आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव, ई-गव्हर्नन्स उपक्रमांसमोर एक मोठे आव्हान आहे. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी, पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देण्यासाठी आणि मूलभूत सुविधांची व्यापक उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी भारतनेट आणि सौभाग्य सारखे उपक्रम सुरू करण्यात आले आहेत.

[स्रोत:- (i) PIB Report (2025)]

२) ई-प्रशासन प्रशासनावरील अधिकचा खर्च :- ई-प्रशासन उपक्रम अंमलात आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक खर्चाची आवश्यकता असते. ज्यामुळे विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक आव्हान निर्माण होते. ई-प्रशासन प्रकल्पांच्या यशस्वी अंमलबजावणीमध्ये खर्चाचा घटक अनेकदा मोठा अडथळा म्हणून काम करतो.

३) गोपनीयता आणि सुरक्षा :- डेटा उल्लंघनाच्या अलिकडच्या घटनांनंतर डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षिततेबद्दल चिंता वाढली आहे. ज्यामुळे ई-प्रशासनावरील जनतेचा विश्वास कमी झाला आहे. या चिंता दूर करण्यासाठी, सर्व नागरिकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी आणि संवेदनशील माहितीची गोपनीयता आणि अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी कठोर सुरक्षा मानके आणि प्रोटोकॉल स्थापित केले पाहिजेत.

४) डिजिटल असक्षारता व असमानता :- ई-प्रशासन सेवा वापरणारे आणि न वापरणारे यांच्यात, बहुतेकदा उत्पन्न, लिंग आणि शहरी-ग्रामीण अशा सामाजिक-आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय रेषांवर, एक महत्त्वपूर्ण डिजिटल दरी कायम आहे. ई-प्रशासन उपक्रमांच्या फायद्यांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी, असमानता दूर करण्यासाठी आणि डिजिटल प्रवेश आणि साक्षरतेमध्ये समावेशकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी लक्षित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. ही दरी भरून काढणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तसेच डिजिटल साक्षरता भारतात कमी असल्याने ई-प्रशासनात लोकांचा सहभाग मर्यादित राहतो.

५) नोकरशाहीतील बदलांना विरोध :- अनेक अधिकारी डिजिटल परिवर्तनाला विरोध करतात. पारदर्शकता आणि जबाबदारीची भीती, डिजिटल कौशल्ये आणि प्रशिक्षणाचा अभाव असल्यानेही नोकरशाही ई-प्रशासनास विरोध करते.

६) शाश्वतता आणि देखभाल :- अनेक प्रकल्पांची देखभाल योग्य प्रकारे होत नाही. दुर्गम भागातील सीएससीना वीज आणि कनेक्टिव्हिटीच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. कालबाह्य सॉफ्टवेअर आणि अपडेट्सचा अभाव यामुळे सिस्टमची कार्यक्षमता कमी होते.

निष्कर्ष :-

भारताचा ई-प्रशासन प्रवास हा विकसनशील जगात सर्वात महत्त्वाकांक्षी आणि परिवर्तनकारी प्रवास आहे. संगणकीकरणाच्या सुरुवातीच्या काळापासून ते डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांच्या सध्याच्या युगापर्यंत देशाने प्रशासकीय सुधारणा आणि नागरिक सक्षमीकरणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे. आधार, यूपीआय, सीएससी आणि डिजिटल इंडिया सारख्या उपक्रमांनी केवळ कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता सुधारली नाही तर राज्य आणि त्याच्या नागरिकांमधील संबंधांना देखील पुनर्परिभाषित केले आहे. तथापि, हा प्रवास अद्याप पूर्ण झालेला नाही. डिजिटल प्रशासन खरोखरच समावेशक आणि न्याय्य आहे याची खात्री करण्यासाठी डिजिटल विभाजन, डेटा गोपनीयता, नोकरशाहीचा प्रतिकार आणि असुरक्षित गटांना वगळणे यासारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागेल. भविष्य हे नागरिक-प्रथम, डेटा-चालित आणि नैतिकदृष्ट्या शासित प्रशासकीय प्रणाली तयार करण्यात आहे.

भारत अमृत कालाकडे आणि सन २०४७ पर्यंत विकसित भारत (विकसित भारत) होण्याच्या ध्येयाकडे वाटचाल करत असताना, डिजिटल प्रशासन हे प्रशासकीय सुधारणांच्या केंद्रस्थानी राहिले पाहिजे. शाश्वत राजकीय इच्छाशक्ती, संस्थात्मक नवोन्मेष आणि सार्वजनिक सहभागासह, भारत डिजिटल लोकशाहीचे जागतिक मॉडेल म्हणून उदयास येऊ शकतो. जिथे तंत्रज्ञान केवळ कार्यक्षमताच नाही तर न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेची सेवा करते.

ई-प्रशासनाचे अंतिम माप हे ॲप्स किंवा व्यवहारांची संख्या नाही, तर ते गरिबांना किती प्रमाणात सक्षम करते, भ्रष्टाचार कमी करते आणि सार्वजनिक संस्थांवरील विश्वास पुनर्संचयित करते हे आहे. या पार्श्वभूमीवर, भारताचा डिजिटल प्रवास केवळ तंत्रज्ञानाबद्दल नाही. तो लोकांसाठी, लोकांद्वारे आणि लोकांसाठी चालणाऱ्या प्रशासनात परिवर्तन घडवून आणण्याबद्दल आहे.

शिफारसी

१) इंटरऑपरेबिलिटीसाठी हायब्रिड दृष्टिकोन स्वीकारणे :- ई-दस्तऐवज, ज्ञान, फाइल आणि तक्रार व्यवस्थापनासाठी केंद्रीकृत प्रणाली एकत्रित करणारा हायब्रिड दृष्टिकोन अंमलात आणल्याने ई-प्रशासन अनुप्रयोगांमध्ये इंटरऑपरेबिलिटी वाढू शकते. हा दृष्टिकोन विविध सरकारी विभाग आणि एजन्सीमध्ये अखंड डेटा एक्सचेंज आणि समन्वय सुनिश्चित करतो.

२) ग्रामीण ई-प्रशासन उपक्रमांना तळागाळातील वास्तवांशी जुळवून घेणे :- ई-प्रशासन उपक्रम राबविण्यापूर्वी ग्रामीण भागातील तळागाळातील वास्तव समजून घेणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे अत्यावश्यक आहे. ग्रामीण समुदायांच्या विशिष्ट गरजा आणि आव्हानांना तोंड देण्यासाठी उपायांचे अंमलबजावणी केल्याने त्यांची प्रभावीता आणि प्रासंगिकता सुनिश्चित होईल.

३) लक्षित क्षमता-निर्मिती यंत्रणा तयार करणे :- सरकारने नोकरशहा, ग्रामीण आणि शहरी जनता, निवडून आलेले प्रतिनिधी इत्यादींसह विविध भागधारकांसाठी योग्य आणि व्यवहार्य क्षमता-निर्मिती यंत्रणा तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. या यंत्रणांचे उद्दीष्ट डिजिटल साक्षरता, कौशल्ये आणि जागरूकता वाढवणे असावे. जेणेकरून ते ई-प्रशासन उपक्रमांमध्ये प्रभावीपणे सहभागी होऊ शकतील आणि त्यांचा फायदा घेऊ शकतील.

४) क्लाउड कम्प्युटिंगच्या शक्तीचा वापर करणे :- क्लाउड कम्प्युटिंग ई-प्रशासन सेवांच्या वितरणात वाढ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण क्षमता देते. खर्च कमी करण्याव्यतिरिक्त, क्लाउड कम्प्युटिंग नवीन सेवांची तरतूद करण्यास सक्षम करते. शिक्षण व्यवस्था सुधारते आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. मेघराज-जीआय क्लाउड सारखे उपक्रम ई-सेवा वितरणाला गती देण्यात आणि सरकारी आयसीटी खर्च कमी करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

५) प्रादेशिक भाषांमधील ई-प्रशासनला प्रोत्साहन देणे :- भारतासारख्या देशांच्या भाषिक विविधतेला ओळखून ई-प्रशासन उपक्रमांनी प्रादेशिक भाषांमध्ये सेवा देण्यास प्राधान्य दिले पाहिजे. यामुळे विविध भाषिक पार्श्वभूमीतील नागरिकांसाठी समावेशकता आणि सुलभता सुनिश्चित होते, ज्यामुळे त्यांचा प्रशासन प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

संदर्भ सूची

१) लेख :-

- i) “डिजिटल प्रशासन आणि प्रशासकिय सुधारणा : भारताचा ई-शासन प्रवास”
(8 ऑगस्ट 2025) सिमरन, प्रकाशक : हिंदू झोन
- ii) “भारतीय नागरिकांना सक्षम बनवण्यात ई-प्रशासन आणि डिजिटल इंडियाची भूमिका” (22 मे 2024) प्रकाशक - अकाल इन्फो

२) अहवाल :-

- i) “Ten Years of Digital Progress - Building an Inclusive and Future-Ready India (01 July 2025)
Research Unit, Press Information Bureau, Government of India.

३) संकेतस्थळे :-

- i) <https://www.meity.gov.in/static/uploads/2025/01>
- ii) <https://pib.gov.in/pressreleaselframepage.aspxprid=2097125>
- iii) https://uidai.gov.in/aadhar_dashboard/
- iv) <https://www.digitalindia.gov.in>